

PERENDY LÁSZLÓ

Irenaeus, a katolikus

Egyháztörténelmi, patrológiai és dogmatörténeti munkákban a latin nyelvű keresztény irodalom megjelenésétől, vagyis a II. és III. század fordulójától kezdve szokás külön tárgyalni Keletet és Nyugatot.¹ Ez a megközelítés könnyen sugallhatja azt a téves képzetet, hogy valamiféle bipolaritás kezdettől fogva jelen volt Kelet és Nyugat, a keresztény világ görög és latin fele között. Ezt a későbbiekben kétségtelenül megjelenő és felerősödő feszültséget a IV. századtól egyre inkább Konstantinápoly és Róma viszonya jelenítette meg; és politikai tényezők is súlyosbították az arianizmussal folytatott viták során. A II. század végéig azonban nyilvánvalóan inkább többpólusú rendet figyelhetünk meg a lassan kereszténnyé váló *oikumené* keretein belül. Nem elhanyagolható tényező, hogy latin nyelvű kereszténységről eleinte inkább csak az egykori pun, tehát eredetileg főníciai, semita területeken beszélhetünk. A római Egyház liturgikus életében és teológiai műveiben a latin nyelv csak a III. század második felében válik uralkodóvá a göröggel szemben. Hosszú ideig még a szír hatás is jelentős Rómában, ami számos pápa származási helyéből is nyilvánvaló.

Katonai, kulturális és etnikai értelemben az *oikumené*nek a keleti határa eléggé nyitott volt a Krisztus utáni első századokban, ami jellegzetes hatást fejtett ki a szír kereszténység fejlődésére. Az északi *limes* sem jelentett azonban teljes elszigeteltséget. Ne feledjük el, hogy már 57 körül a kis-ázsiai *Galatia* provinciában élő keltákhoz címzi Szent Pál az egyik levelét, méghozzá olyanokhoz, akik gnosztikus jellegű hatásoknak voltak kitéve.² Hiba lenne tehát csak a ger-

¹ Például JOHANNES QUASTEN: *Patrology II, The Ante-Nicene Literature after Irenaeus*, Westminster/Maryland, 1994.

² A gnoszticizmus jelenségéhez lásd GIOVANNI FILORAMO: *A History of Gnosticism*, Cambridge/MA – Oxford, 1996; magyar fordításban: *A gnoszticizmus története*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2000; a gnosztikus szövegek kiváló gyűjteménye: BENTLEY LAYTON: *The Gnostic Scriptures. A new translation with annotations and introductions*, Doubleday, New York, 1987.

mán népvándorláshoz, Wulfila fordítói tevékenységéhez, esetleg az arianizmushoz kötnünk a kereszténnyé váló görög-latin világ nyitását Észak felé. Éppenséggel tehát a kelták azok, akiket a birodalom északi *limese* mentén először megszólít az Egyház, mégpedig már az apostoli korban. A párbeszéd folyamatosnak bizonyult, és ennek a dialógusnak éppen az a keresztény teológus az egyik tanúja, akinek katolicizmusáról, vagyis az egyetemes kereszténység iránti elkötelezettségéről ez a tanulmány szól: Szent Irenaeus, a galliai Lugdunum, a mai Lyon püspöke. Az ő életének és munkásságának rövid ismertetésével kívánom megvilágítani, hogy az egység és a sokféleség kölcsönhatásának dinamikája mennyire jelen volt a korai Egyház életében.

ÉLETE ÉS EGYHÁZA

Életéről vajmi kevés adat áll rendelkezésünkre.³ Születésének időpontját patrológiai kézikönyvek 140 és 160 közé szokták tenni, de a kevés életrajzi adatból is nyilvánvaló, hogy inkább a korábbi időpont tűnhet reálisnak. Szülővárosa valószínűleg Szmirna, amely *Asia* provinciában található. Florinushoz írt levelében számol be arról, hogy fiatal korában hallgatta Polükarposz tanítását, aki viszont nem sokkal római útja, vagyis 155 után szenvedett vértanúságot. Mivel magas kort megért mestere pedig a közeli Efezusban hosszabb ideig tevékenkedő János apostol tanítványa volt, nyilvánvaló, hogy Irenaeusnak a feltámadt Krisztusba vetett hite egészen személyes jellegű volt. Tudjuk, hogy római tartózkodása idején Polükarposz éles szóváltásba keveredett Markionnal, akit előtte mintegy tíz évvel, 144-ben közösiített ki Róma püspöke is (I. Pius, 138–161), és Jusztinosz tanúsága szerint ekkorra már komoly infrastruktúrával rendelkező ellenegyházat épített ki a birodalom fővárosában. Irenaeusnak a gnoszticizmusmal szembeni fenntartásai tehát már Szmirnában kialakulhattak, bizonyára mestere hatására.

Polükarposz halála után mintegy húsz évvel, nyilvánvalóan 177, vagyis a galliai keresztényüldözések előtt, Irenaeus ismeretlen okból és ismeretlen céllal Galliába távozott. Ez az utazás azonban nem jelentette a görög városi keretek közül való kiszakadást, hiszen a Rhône völgye már ezer éve az egészen tág értelemben vett *Graecia Magna* része volt.⁴ Tudjuk, hogy 177-ben vagy 178-ban őt

³ Életével kapcsolatban lásd például: HUBERTUS R. DROBNER: *Lehrbuch der Patrologie*, Herder, Freiburg im Breisgau, 1994, 95.

⁴ Lásd PETER LEVI: *A görög világ atlasza*, Helikon, Budapest, 1994.

küldte – immár presbiterként – az üldözött lugdunumi egyház Rómába, hogy a montanizmus kérdésében tárgyaljon Eleutherus pápával (175?–189?). Ebből a biztos tényből sok minden következik. Nem lehetett túlságosan fiatal, ugyanakkor ázsiai lévén tájékozott volt ebben a kérdésben, és kellő tekintéllyel is kellett rendelkeznie a feladat végrehajtásához. Az is nyilvánvaló, hogy a galliai egyházakban is jelen volt a montanizmus, ez a frígiai eredetű mozgalom.

Római tartózkodása idején halt odahaza vértanúhalált püspöke, Pothinus.⁵ A rendkívül kegyetlen galliai üldözés után Irenaeus lett az utóda. Egy újabb közvetítői feladat is mutatja, hogy Irenaeus nagy tekintélynek örvendett, hiszen mindkét fél elfogadta tárgyalófélnek. Amikor ugyanis Victor pápa (189?–198/199?) kiközösítette az ázsiaiakat a húsvét időpontjáról vallott nézeteik miatt, Irenaeus ebben az ügyben *eirénopoiosz*nak bizonyult: sikerült egy időre nyugvópontra juttatnia ezt a kérdést, és békét teremtett a helyi egyházak között.

Sorsának további alakulásáról már nem áll rendelkezésünkre külső forrás. Halálának évéről sincs biztos adatunk; talán 202 a helyes dátum. Legfontosabb ránk maradt művéből, az *Adversus haereses*ből azonban valamelyest rekonstruálható az a közeg, amelyben élete hátralévő részében dolgozott. Egyszer például amiatt panaszkodik, hogy a vidéki nép barbár (kelta) nyelvét alig érti és a civilizált világ peremén érzi magát.

Életrajzi szempontból is fontos kérdés, hogy mi indíthatta az *Adversus haereses* megírására. Felvetődik az a probléma is, hogy honnan szerezte részletes ismereteit a gnosztikus irányzatokról.⁶ Van olyan vélemény, hogy nemcsak korábbi hereziológusok műveiből, hanem a gnoszticizmusból kiábrándult, az Egyházba visszatérni szándékozó híveitől is, vagy pedig olyan keresztényektől, akik eredetileg a valentiniánus vagy a markionita közösségbe nyertek felvételt. Tehát nem támadó célzatú, hanem lelkipásztori kézikönyvként is használható munkáról van szó. A mű egyenetlen stílusából pedig arra következtethetünk, hogy hosszabb idő alatt született és számos forrást használt fel a szerző.⁷

⁵ A vértanúaktákról lásd HERBERT MUSURILLO (eds.): *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford University Press, Oxford, 1972.

⁶ A korai egyházban megjelenő eretnek irányzatokról lásd ROBERT M. GRANT: *Heresy and Criticism. The search for authenticity in early Christian literature*, Louisville/Kentucky, 1993.

⁷ IRENAEUS LUGDUNENESIS – ADELIN ROUSSEAU – ALBERT DECOURTRAY: *Contre les hérésies: dénonciation et réfutation de la gnose au nom menteur*, Cerf, Paris, 1985².

LELKIPÁSZTORI TEVÉKENYSÉGE, IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Legtöbb műve sajnos elveszett, de fennmaradt írásai az egyházi hagyomány alapos ismeretéről tanúskodnak. *Az eretnekségek ellen, avagy a hamis gnózis cáfolata* című művét *Adversus haereses* címen szokás emlegetni.⁸ A mű első könyve az eretnek nézetek ismertetésével foglalkozik, a többi négy pedig a cáfolatukkal.⁹ A második könyv észérvekkel, a harmadik az Egyház tanításával, a negyedik az Úr szavaival cáfolja a valentiniánusok és markioniták nézeteit. Az ötödik könyv kizárólag a test feltámadásával kapcsolatos kérdéseket tárgyalja, amely hitvallási tételt minden gnosztikus elutasított. A téma fontosságát mutatja, hogy erről a témáról kortársa, Athénagorasz egy külön művet írt.¹⁰ Befejezésül saját kiliaszta nézeteit ismerteti Irenaeus, amelyeket viszont Jusztinossal osztott.

Már említettem, hogy az *Adversus haereses* stílusa egyenetlen, gondolatmenete gyakran nem világos. Ez tehát azzal magyarázható, hogy több részletben írta, és utólag is kiegészítette, módosította. Írott forrásai között gnosztikus írásokat és korábbi hereziológusok könyveit találjuk, mint például Antiokhiai Szent Theophilosz azóta elveszett műveit. *Az Adversus haereses* teljes szövege csak latin fordításban maradt fenn. A görög eredeti számos részletét ismerjük viszont Hippolütosz és Euszebiosz műveiből. Örmény és szír fordításának részletei is rendelkezésünkre állnak.

Másik ránk maradt műve *Az apostoli igehirdetés feltárása*.¹¹ Örmény fordítását 1904-ben találta meg Ter-Mekerttschian. Lényegében apologetikai értekezés, amely Jusztinosz hatásáról árulkodik.¹² Sokan inkább katekézisnek, a hitvallás kifejtésének tartják, hiszen nem polemikus élű, hanem tanítói szándékú.

⁸ A mű fő témáiból készült válogatás található: HANS URS VON BALTHASAR: *The Scandal of Incarnation. Irenaeus against the heresies*, Ignatius Press, San Francisco, 1990.

⁹ Irodalmi munkásságával és teológiai nézeteivel kapcsolatban lásd PERENDY LÁSZLÓ: *Patrológia. Jegyzet a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola nappali tagozatos hallgatói számára*, Budapest, 2007.

¹⁰ A halottak feltámadásáról, in VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *A II. századi görög apologeták* (Ókeresztény Írók 8) Szent István Társulat, Budapest, 1984, 406–440.

¹¹ *Az apostoli igehirdetés feltárása*, in VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *A II. századi görög apologeták*, i. m. 575–631.

¹² A korábbi görög apologeták és Irenaeus kapcsolatáról lásd ROBERT M. GRANT: *The Fragments of the Greek Apologists and Irenaeus*, in J. Neville Birdsall – Robert W. Thomson (eds.): *Biblical and Patristic Studies in Memory of Robert Pierce Casey*, Herder, Freiburg, 1963, 179–218.

A három isteni személyről szóló keresztény tanítást ismerteti, továbbá az ember teremtéséről és bűnbeeséséről, a megtestesülésről és a megváltásról szól. Befejzésül óvja olvasóit az eretnekségektől.

AZ APOSTOLI EGYHÁZAK TANÍTÁSÁNAK TANÚJA

Irenaeus lelkipásztori tevékenységének legfőbb érdeme, hogy kimutatta a gnoszticizmus álkeresztény jellegét. Az Egyház tanításának ismertetése és értelmezése fennmaradt műveiben olyan alapos, hogy joggal tekinthetjük a keresztény teológia megalapozójának. Nem törekedett új elméletek megalkotására, sőt ezeket kifejezetten gyanakodva fogadta, éppen az állandóan újítgató gnosztikus mozgalmakkal kapcsolatos fenntartásai miatt.

Teológiai kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásaiból kibontakozik, hogy egyrészt jól ismerte Jusztinosz és Antiokhiai Theophilosz munkásságát, másrészt pedig képes volt az önálló nézetalkotásra. Most röviden tekintsük át az egyes teológiai diszciplinák terén vallott nézeteit.¹³

Noha kortársa, Theophilosz a szentháromsági személyekkel kapcsolatban már használta a *triász* szót, Irenaeus ebben például nem követi, bizonyára a gnosztikus implikációk miatt. A gnosztikusokkal folytatott küzdelmében inkább Isten egységét és egyetlenségét hangsúlyozza, vagyis azt emeli ki, hogy az egy igaz Isten azonos a világ teremtőjével,¹⁴ az Ószövetség Istenével és a *Logosz* Atyjával.¹⁵

Krisztológiájának lényeges tanítása, hogy Krisztus is csak egy van, aki az Isten Fia, a *Logosz*, az Istenember Jézus, a Megváltó és a mi Urunk. A legősibb hitvallások kifejezései jelennek meg Krisztusról vallott tanításában.¹⁶

Teológiájának legfontosabb rendezőelve a *recapitulatio*, az *anakefalioszisz* gondolata. Ez az eszme eredetileg Szent Páltól ered, de alaposabban Irenaeus dol-

¹³ Vö. JOHANNES QUASTEN: *Patrology* Vol. I: *The Beginnings of Patristic Literature*, Westminster Maryland, 1993, 294–313; továbbá BERTHOLD ALTANER – ALFRED STUIBER: *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Herder, Freiburg – Basel – Wien, 1978⁸, 113–117.

¹⁴ A teremtéssel kapcsolatos kérdésekről lásd még JACQUES FANTINO: *La théologie de la création ex nihilo chez Saint Irénée*, in E. A. Livingstone (éd.): *Studia Patristica* 26, Leuven, 1993, 126–135.

¹⁵ Lásd továbbá RICHARD A. NORRIS: *God and World in Early Christian Theology. A study in Justin Martyr, Irenaeus, Tertullian, and Origen*, Black, London, 1966.

¹⁶ Krisztológiai nézeteivel kapcsolatban lásd még ALBERT HOUSSIAU: *La christologie de Saint Irénée*, Publications Universitaires, Louvain, 1955.

gozta ki és alkalmazta a teológia több területén. Ennek lényege, hogy Isten Kriszusban foglalta össze lerövidített formában az emberiség egész megelőző életét, hogy megújítsa és helyrehozza mindazt, amit Ádám bűne elrontott.

A *recapitulatio* gondolata mariológiájában is megjelenik, amikor kifejti és alkalmazza a már Jusztinosz által felfedezett párhuzamot Éva és Mária, a régi és az új teremtés szülőanyja között. Ennek legfőbb vonása, hogy Mária engedelmessége révén lett az egész megváltott emberiség anyjává.

Egyháztanában is kulcsfontosságú a *recapitulatio* gondolata. Isten Krisztusban nemcsak a múltat foglalja össze, hanem a jövőt is, hiszen őt tette az egész Egyház fejévé. Irenaeus meg volt győződve arról, hogy az apostolok tanítása az Egyházban változatlanul él tovább. Véleménye szerint a hagyomány a hitnek forrása és mércéje. A keresztes hitvallás tartalmazza az igazság kánonját, rövid foglatát. Az apostolok által alapított egyházak tanítása megbízható, mert ezt a folytonos apostoli szukcesszió garantálja. Ebben a tekintetben nem tesz különbséget a János által vagy például a Pál által alapított egyházak között. Véleménye szerint az eretnekeknel éppen ez az apostoli eredet hiányzik, ezért nem lehet meg bennük az igazság karizmája.

Ázsiai származása és többszörös közvetítői tevékenysége ellenére Róma primátusa rendkívül fontos és nyilvánvaló számára. A rövidség kedvéért nem áll szándékában, hogy az összes apostoli alapítású egyház valamennyi püspökét felsorolja írásában, ezért csak a legtekintélyesebb egyházra, Rómára figyel.

Meg van győződve arról, hogy az Eucharisziában az Úr teste és vére valóságosan jelen van. A test feltámadását szerinte éppen az teszi lehetővé, hogy Krisztus teste és vére táplálta. Az Eucharisztia áldozati jellege is nyilvánvaló számára, és ennek alátámasztására Malakiás jövendölésére hivatkozik.

Az *Újszövetség* könyveinek gyűjteményét az *Ószövetség*hez hasonlóan *grafénak* tekinti, mert a sugalmazottság egyformán jellemző mindkettőre. Véleménye szerint a hiteles evangéliumok száma tökéletes szám: négy, nem több és nem kevesebb. Egy írás kánoni voltának megítélésében pedig nemcsak azt kell figyelembe vennünk, hogy a címében melyik apostol neve szerepel, hanem hogy az egyházi hagyomány valóban annak tartja-e. A *Szentírás* tekintélyét szembeállítja a gnosztikusok titkos tradícióival. Véleménye szerint a *Szentírást* elsősorban önmagával kell magyarázni, mégpedig az apostoli hagyományra támaszkodva. A szó szerinti értelmezés mellett alkalmazza a tipológiát is.¹⁷

¹⁷ A *Teremtés* könyvének exegézisével foglalkozik GREGORY T. ARMSTRONG: *Die Genesis in der alten Kirche (Beiträge zur Geschichte der biblischen Hermeneutik 4)*, Mohr, Tübingen, 1962.

A platóni antropológia szerint az ember összetevői a *fiszisz*, a *pszükhé* és a *nusz*. Irenaeus Szent Pál nyomán azt tanítja, hogy a teljes emberséghez hozzátartozik a *pneuma* is, mert Krisztus Isten Lelkét ígérte meg apostolainak és a hívőknek. Ettől függ az ember tökéletessége, és hatással vannak rá az akarat cselekedetei, az ember erkölcsi élete. Még a lélek örökkévalósága is függ a cselekedetektől. Csak akkor válik halhatatlanná a lélek, ha hálás teremtőjének, és ez cselekedeteiben is megnyilvánul. Erre a különösnek tűnő elképzelésre a gnosztikusok nézetei elleni küzdelemben jutott, akik az erkölcsi élet minőségétől függetlenül örökléteket tulajdonítottak a léleknek. Ennek a véleményének a kialakításában bizonyára Jusztinosz is hatással volt rá, aki a *Párbeszéd a zsidó Tryphonnal* című művében ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozik, és hasonló álláspontot foglal el.¹⁸

A megváltásról szóló tanításának tengelye az a gondolat, hogy minden ember rászorul a megváltásra, és képes is arra, hogy része legyen a megváltásban.¹⁹ Az Isten Fia által hozott megváltás valamennyi embert felszabadította a Sátán, a bűn és a halál rabságából. A gnosztikus implikációk miatt a megistenülés, *theopoiesisz* kifejezést gondosan kerüli, helyette a *participare gloriae Dei* választja. Teremtett természete szerint az ember *imago Dei*. A *similitudo Dei* azonban csak az isteni *pneuma* révén alakulhat ki benne. Az egyén megváltása az Egyház által, mégpedig az Egyház szentségei által valósul meg Krisztus nevében.

Eszkatológiája is tartalmazza a *recapitulatio* gondolatát. Az Antikrisztus Krisztus démoni ellenfele, akiben a történelemben elkövetett valamennyi hitehagyás, igazságtalanság, hamis prófétálás és áruulás jelen van. Jusztinoszhoz hasonlóan tehát ő is várta az ezeréves birodalom eljövételét.

Úgy vélem, hogy már ebből a rövid áttekintésből is kitűnik, hogy Irenaeus milyen nagymértékben élt benne az egyházi *traditio* folyamatában. Láthattuk, hogy teológiájának alapjait Szent János és Szent Pál gondolatvilágának legfőbb elemei alakították. Elég csak az *incarnatio* és a *recapitulatio* fogalmára gondolnunk. A negyedik evangélista hitének közvetítésében nyilvánvalóan Polükarposz játszotta a legfőbb szerepet. A keresztény teológia megalapozásában közvetlenül előtte járó, illetve a kortárs szerzők közül Jusztinosz hatása jól érzékelhető, hiszen mariológiája, az Eucharisztia áldozati jellegének hangsúlyozása, a lélek halhatatlanságának problémája, a kiliazmus kérdése mind-mind a legjelentősebb apológéta közvetlen hatásáról tanúskodik. Antiokhiai Theophilosz munkáit és

¹⁸ Párbeszéd a zsidó Trifónnal, in VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *A II. századi görög apologeták*, i. m. 133–311.

¹⁹ Lásd továbbá GUSTAF WINGREN: *Man and the Incarnation. A study in the biblical theology of Irenaeus*, Muhlenberg Press, Philadelphia, 1959.

eszméit ismeri és felhasználja, ugyanakkor érvelésében kerüli azokat a kifejezéseket, amelyek alkalmazása nem volt célszerű a gnoszticizmussal folytatott küzdelemben. De ismeri és felhasználja a test feltámadásával kapcsolatos irodalmat, például a kortárs Athénagorasz művét is.

Kijelenthetjük tehát, hogy a *doctrina christiana* terén Irenaeus az egész Egyház ügye iránt elkötelezett, tehát katolikus volt. Ezt a megállapítást az is alátámasztja, hogy fellépett az egyre szaporodó gnosztikus közösségek és eszmei konstrukciók ellen, továbbá elfogadta és hangsúlyozta a *cathedra Petri* primátusát. A különböző helyi egyházak közötti közvetítői szerepe is mutatja, hogy katolikus módon, vagyis holisztikusan és nem partikulárisan, nem egy-egy helyi résztradíció rabjaként gondolkodott teológiai kérdésekben. Ezt annál inkább megtehetette, mert a *traditio* valamennyi szálát a kezében tartotta. Személyes kapcsolatai, többszörös közvetítői tevékenysége, a teológiai irodalom naprakész ismerete lehetővé tette számára, hogy az apostoli hitvallás valamennyi elemét szerves egységként értelmezze és etalonként, kánonként alkalmazza a dualisztikus rendszerek értékének, illetve értéktelenségének megállapítása során.

Lelkipásztori tevékenysége, a helyi egyházak közötti közvetítő szerepe, a keresztény tanítás koherenciájára való törekvése ugyanakkor bepillantást enged a korabeli Egyház életébe is. Ennek az Egyháznak, ezeknek a helyi egyházaknak talán legjellegzetesebb vonása az egymásra való odafigyelés, a rendszeres kapcsolattartás volt: állandó információcsere és a nézetek egyeztetése a montanizmus, a judaizáló tendenciák (például a húsvét időpontjának kérdése), a kiliazmus és a gnosztikus iskolák ügyében. Nyilvánvaló, hogy ebben a folyamatban kulcsszerepe volt Irenaeusnak, hiszen tekintélyként tudták elfogadni Róma és Kis-Ázsia püspökei egyaránt. *Unitas in necessariis, charitas in omnibus* lehetett volna püspöki jelmondata. Ugyanakkor a hellenizált világból kilépve az Egyház univerzalizációra való törekvésének jellegzetes alakja is: az *oikumené* peremén a nemzetekhez, *ad gentiles* fordul. Az *Adversus haereses* részben lelkipásztori beszélgetésekből, dialógusokból született. A dialógus azonban nemcsak Kelet és Nyugat, nemcsak Athén és Róma között folyt, hanem a *límesen* élő más kultúrákkal is: Ez a neki is köszönhető termékeny *interactio*, a kibontakozó keresztény teológiai rendszerek dialógusa tette lehetővé a későbbiekben az Egyház gazdagodását, külső és belső expanzióját.